

ԵՐԿԱՐԱՐԱՌՆԵՐԻ ԵՎ ԵՌԱԲԱՐԱՌՆԵՐԻ
ՀՆՁՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆ
ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
(XII–XVI դդ.)*

ԳԱՅԱՆԵ ՉՈՓՈՒՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ վիմագրություն, գրաբար, միջին Հայերեն, բարբառ, երկբարբառի պարզեցում, եռաբարբառի երկբարբառացում, պարզեցում, Հնչյունական կապակցություն:

Նախաբան

XII–XVI դդ. Հայերեն վիմական արձանագրությունները (այսուհետ՝ Արձանագրություններ) բազմաբնույթ տեղեկություններ են պարունակում ոչ միայն Հայ ժողովրդի պատմության, այլև նրա լեզվամտածողության վերաբերյալ: Պայմանավորված վիմագրության վայրով և բնույթով («Ա. հիշատակագրային, Բ. շինարարական, Գ. նվիրատվական, Դ. իրավականոնական, Ե. կրոնաբարոյախոսական, Զ. խառն»)՝ Արձանագրություններում, որոնք, փորագրված են «դասական գրաբարով, միջին Հայերենով, բարբառախառն գրաբարով և տեղական բարբառներով կամ խոսվածքներով»², առկա են նաև լեզվական այնպիսի իրողություններ, որոնք արժեքավոր են Հայոց լեզվի պատմության առումով:

Հաշվի առնելով գրական Հայերենի զարգացման միջին շրջանի ժամանակահատվածը՝ լեզվական նյութը քաղել ենք XII–XVI դդ. Արձանագրություններից, որոնք տեղ են գտել «Դիվան Հայ վիմագրության» մատենաշարում³: Դրանցում առկա են գաղութահայ շրջանների Հայերեն վիմագրությունների Հնչյունական որոշ իրողություններ նույնպես: Մասնավորապես անդրադարձել ենք գրաբարի Արձանագրություններում հիշատակված երկբարբառների և եռաբարբառների կրած Հնչյունական փոփոխություններին:

* Ներկայացվել է 09. VI. 2023 թ.: Հոգվածը տպագրության է երաշխավորել գիտական ղեկավար, Բ. գ. դ., պրոֆ. Գ. Խաչատրյանը (03. VII. 2023 թ.): Ընդունվել է տպագրության 29. XI. 2023 թ.:

¹ Գրիգորյան. 2000, 67:

² Գրիգորյան. 2000, 53:

³ Դիվան Հայ վիմագրության (այսուհետ՝ ԴՀՎ), պր. I, 1965, 140, պր. II, 1960, 242, պր. III, 1967, 430, պր. IV, 1973, 528, պր. V, 1982, 348, պր. VI, 1977, 322, պր. VII, 1996, 410, պր. VIII, 1999, 316, պր. IX, 2012, 612, պր. X, 2017, 212: Այսուհետ ԴՀՎ-ից հղումները կտրվեն մեջբերումներին կից՝ նշելով պրակը, արձանագրության ժամանակը և էջը:

Արձանագրությունների հնչյունաբանության քննության համառոտ պատմություն

Արձանագրությունների հնչյունաբանության ծավալուն ուսումնասիրություն կատարել է Ս. Ավագյանը⁴, սակայն նա քննության է առել միայն X–XIV դդ. վիմագրությունների լեզվական նյութը, որը տեղ է գտել ԴՀՎ մատենաշարի առաջին երեք պրակներում և հավաքչական գործունեություն իրականացրած որոշ բանասերների վերծանած անտիպ արձանագրություններում: Արձանագրությունների հնչյունական փոփոխությունների որոշ վկայություններ քննության են առել նաև լեզվաբաններ Ս. Ղազարյանը⁵ և Հ. Մուրադյանը⁶, սակայն նրանք մասամբ են վերհանել վիմագրություններում գրություն ունեցող հնչյունական իրողությունների առանձնահատկությունները:

Առկա են նաև առանձին փոքրածավալ քննություններ⁷, որոնցում միջին-հայերենյան հնչյունական իրողությունների ուսումնասիրությունը թեև սահմանափակվում է կոնկրետ տարածաշրջանով կամ ընդգրկման ժամանակահատվածով, սակայն նպաստում է քննվող հարցի համալիր ուսումնասիրմանը:

Գրաբարի՝ XII–XVI դդ. արձանագրություններում հիշատակված երկբարբառների և եռաբարբառների հնչյունական փոփոխությունների ուսումնասիրությամբ փորձ է արվել տալ դրանց ամբողջական պատկերը միջինհայերենյան հնչյունափոխական համակարգում, մասնավորապես՝ վեր հանել հնչյունափոխական այնպիսի դրսևորումներ, որոնք նախկինում կա՛մ դիտարկված չեն եղել, կա՛մ էլ դիտարկված լինելով հանդերձ այսօր կարոտ են նոր մեկնաբանությունների:

Բանն այն է, որ ուսումնասիրվող լեզվական փաստերի՝

1. մի մասի (X–XVI դդ. արձանագրություններ) քննությունը դուրս է եղել Ս. Ավագյանի հետազոտության նպատակներից, քանի որ նա, ինչպես նշեցինք, ուսումնասիրում էր X–XIV դդ. արձանագրությունների լեզվական նյութը,

2. մի մասին՝ պայմանավորված հիշյալ մատենաշարի մյուս պրակների ավելի ուշ լույսընծայման հանգամանքով, նա առհասարակ ծանոթ չի եղել, ուստի և չէր կարող դրանց անդրադառնալ,

3. մի մասն էլ կա՛մ ինչ-ինչ պատճառներով դուրս է մնացել հետազոտողի տեսադատից, կա՛մ պատշաճ ուսումնասիրության չի ենթարկվել:

Նշենք, որ Ս. Ավագյանն իր աշխատության մեջ քննության է առել միայն Արձանագրություններում հիշատակված այ (այ>Օ, այ>ա, այ>ե, այ>է), աւ (աւ>Օ, աւ>օ, աւ>ու), եա [եա>ե(է), եա>ա], իւ (իւ>ի, իւ>ու, իւ>ոյ), ոյ (ոյ>ու, ոյ>ո,

⁴ Ավագյան. 1973, 151–275:

⁵ Ղազարյան. 1960, 227–251:

⁶ Մուրադյան. 1972, 89–109, Մուրադյան. 1982, 130–204:

⁷ Ղաֆադարյան. 1948, 124, Ղաֆադարյան. 1957, 209, Խաչատրյան. 2020, 149–163, Չոփուրյան. 2020, 45–56:

ոյ>ի) երկբարբառների և եայ [եայ>է (ե)], եաւ (եաւ>եւ, էւ) եռբարբառների հնչյունափոխությունը: Վերջիններիս անդրադարձել ենք նաև մենք՝ տեսական նյութը հիմնավորելով նոր լեզվական փաստերով, որոնք հետևանք են ժողովրդախոսակցական տարրերի ներթափանցման կամ այլ լեզուների փոխադրեցության: Քննել ենք նաև ցայսօր չուսումնասիրված իս երկբարբառի և եաւ եռբարբառի հնչյունափոխական նոր արտահայտություններ:

XII–XVI դդ. Արձանագրություններում առկա են երկբարբառների սղման, պարզեցման, այլ երկհնչյունի վերածման և եռբարբառների՝ երկբարբառացման, այլ հնչյունի վերածման դեպքեր, որոնց կանոնադրառանք ստորև:

Երկբարբառների հնչյունափոխությունը XII–XVI դդ. Արձանագրություններում

XII–XVI դդ. Արձանագրություններում հնչյունափոխության են ենթարկվել զբարբայան այ, աւ, եա, իա, իւ, ոյ երկբարբառները:

Այ երկբարբառի հնչյունափոխություն

Արձանագրություններում այ երկբարբառը սղվում կամ վերածվում է պարզ ձայնավորի:

Այ երկբարբառի սղում

Այ երկբարբառը բառավերջում չի նշուլթավորվում. այն սեռական-տրական հոլովաձևում, չեչտակորույս լինելով, սղվում է «Այս է հանգիստ ներսէս փիլիսոփի» (պր. IX, XV դ., 101):

Այ>ա հնչյունափոխություն

Այն «հատուկ է ոչ թե բովանդակ միջին հայերենին կամ նրա հիմքում ընկած բոլոր բարբառներին, ... այլ միայն Կիլիկիայի միջին հայերենին, որ ժառանգել էր իր հիմքում ընկած Կիլիկիայի և սրան հարող Կ ճյուղի արևմտահայ այլ բարբառներից»⁸: Ասվածից հետևում է, որ Արևելյան Հայաստանի Արձանագրություններում սակավ օրինակներում արձանագրված այ>ա պարզեցումը չի դիտարկվում օրինաչափություն. դրանք բնորոշ չեն արևելահայ բարբառներին և «կարող էին ներթափանցել Կ ճյուղի արևմտահայ բարբառներից կամ միջին գրական հայերենից»⁹:

Բառակցում այ>ա փոփոխության են ենթարկվել Այգատակ տեղանունն ու այս դերանունը: Դրանցից առաջինն¹⁰ Ագադակ՝ ձևով փորագրվել է Մարց գյուղի մոտակայքում Իգատակի հանգստարանում հայտնաբերված 1236 թ. խաչքարի արձանագրության մեջ. «Ես՝ Գրիգոր, որդի Մարծպանա, թողի զԱգադակո ձորոյս զարգանն իմ հաւրն հոգոյն ազգէ յազգ» (պր. IX, 414–415): Երկրորդը վկայված է Վայոց ձորի տարածաշրջանում առ ձևով¹², ինչպես «Աս է հանգիստ Սոճահին» (պր. III, 112):

⁸ Զ ա հ ու կ յ ա ն. 1956, 83:

⁹ Ա վ ա գ յ ա ն. 1973, 171:

¹⁰ Տեղանվան առաջին բաղադրիչը Լ. Պետրոսյանը նույնացնում է էգ բառին՝ այն դիտարկելով որպես Մայր դիցուհու մականիր (Պ ե տ ը ո ս յ ա ն. 2001, 98), սակայն Հ. Մարտիրոսյանը ներկայացնում է այգի բառից ածանցվող հիմնավոր ստուգաբանությունը (Մ ա ը տ ի ը ո ս յ ա ն. 2021, 85–87):

¹¹ Հիշատակված է նաև Բարձրաքաչ վանքի նվիրագրում (պր. IX, 373):

¹² Ավագյանը նշում է առ բառաձևի հնչյունափոխության այլ վկայություններ ևս (Ավագյան. 1973, 162):

Բառամիջում այ՝ա պարզեցում նկատվում է հատկապես ր ձայնորդից առաջ, ինչպես՝ «Քարս բերաւ որ է եղբարասաց պարոն» (պր. V, 1557, 91): «Ես Հարիկ Քաֆայեցի, տր Բաբայի որդի ...» (պր. VII, 1577, 154): Վերջինս մեզ հանդիպած Հարիկ (Հայրիկ) անձնանվան միակ կիրառությունն է:

Այ՝է/ե հնչյունափոխություն

Գ. Զահուկյանը նշում է, որ այ՝է/ե հնչյունափոխությունը բնորոշ է հատկապես Արարատյան կամ արևելահայ բարբառներին (գայլ՝գէլ, կէլ, այծ՝էծ)¹³: Ասվածի օգտին են խոսում նաև վիմագրություններում արձանագրված տվյալները:

Այ երկբարբառը բառասկզբում հնչյունափոխվել է նաև է պարզ ձայնավորի այգի բառում, որը հաճախադեպ է հատկապես Լոռու տարածաշրջանի Արձանագրություններում, ինչպես՝ «Ես տէր Յովհաննես Զաքանչատափի զիւր էգին այլ ի ՍԲ Սիոնս տվաք» (պր. IX, XIII դ., 238), «Մեծ յուսով ես՝ Վարդան քահանա, գնեցի զԱտոմի էգին» (պր. IX, 1275, 93):

Բառամիջում այ երկբարբառի է հնչում նկատվում է եղբայր բառում, որը տառադարձվում է է կամ ե գրով, ինչպես՝ «ՏՆ Խաչինոյ, եղբէրն¹⁴ արքէին Հասանայ ...» (պր. V, 1216, 83), «Ես Անտոն Դսեղեցի և իմ եղբերս Սարգիս...» (պր. VI, 34): Վերջինս «բոլոր տեղագրողները վերծանել են եղբարս, որով անտեսվել է եղբայր բառի մեջ այ երբեմնի երկբարբառի պարզումը է (ե) ձայնավորի, որ հաճախ է վիմագրվում և անշուշտ գալիս է տեղական խոսվածքներից»¹⁵:

Աւ երկբարբառի հնչյունափոխություն

Արձանագրություններում աւ երկբարբառը հանդիպում է և՛ հնչյունափոխված, և՛ չհնչյունափոխված տարբերակներով. առաջին դեպքում տեղի է ունենում աւ-ի պարզեցում օ կամ ու շրթնային ձայնավորների¹⁶, իսկ երկրորդում աւ-ը մնում է անփոփոխ:

Աւ>օ հնչյունափոխություն

«Երկբարբառների մեջ ամենաընդհանրական փոփոխությունը, որ կատարվել է ամբողջ հայերենում և գնացել է մի միասնական օրինաչափությամբ, դա աւ երկբարբառի օ պարզ ձայնավորի փոխվելն է: Այդ հնչյունափոխության

¹³ Զ ա հ ու կ յ ա ն. 1956, 83:

¹⁴ Ավագյանը նշում է եղբեր բառաձևի հնչյունափոխության այլ վկայություններ ևս (Ավագյան. 1973, 176):

¹⁵ ԴՅՎ. պր. IV, 34:

¹⁶ Աւ-ը հնչյունափոխության է ենթարկվել նաև -աւոր վերջածանց ունեցող կազմություններում, սակայն դրանցում չունի երկբարբառային արժեք: Ս. Ավագյանը բերում է մի քանի օրինակ, որոնք բոլորը թափառ բառի՝ թափոր հնչյունափոխված ձևի արտահայտություններ են, ինչպես՝ «Թափոր Զապալայ Դովլին հրամանալ ...» (Մեծարանց ԺԳ ՍԲ) (Ավագյան. 1973, 190): Թափառ բառը այլ կազմություններում գործածվել է միայն ա ձայնավորի անկմամբ՝ Թափոր, որից կարող ենք ենթադրել նաև, որ Թափոր բառում նախ ա-ն է ընկել, այնուհետև՝ ւ-ը, այսինքն՝ աւոր-ւոր-որ ընթացքով: Թափոր բառից բացի՝ աւ-ը ընկել է նաև Թափառոր բառի՝ Իկ նվագափաղաքական ածանցով կազմված Թափորիկ նորահայտ արական և Շնորհաւոր իգական անունների մեջ՝ «ՍԲ խաչս ողորմի Թափորկան» (պր. IX, XIII դ., 442) «... իմ Շնորհոր տիկին ...» (պր. IX, 1286, 311):

գիտակցությունը այնքան միասնական, ամբողջական ու հարազատ է, որ նույնիսկ գրաբարի համար մոռացվել է առ-ի երկբարբառային արժեքը»¹⁷:

Միջինհայերենյան Արձանագրություններում ոչ միայն վերոնշյալ օրինաչափությունն է գործել՝ առ>օ պարզեցմամբ, այլև Ուկրաինայի, Արցախի և Լուռու (ավելի ուշ՝ նաև Ռուսաստանի) տարածաշրջանների XV–XVI դդ. որոշ արձանագրություններում:

ա) մի դեպքում գործիականի առ հոլովիչ-հոլովակերտ հնչյունակապակցությունն է գրվել օ՝ «Յիշէ Սբ խաչօս Պետրոս իրիծու կողակիցն ինձունպակի, Մարամին, Գինեարդին» (պր. VII, 31), որում Գ. Գրիգորյանը դիտում է «առ երկբարբառուի անհարկի կիրառություն կամ օ ձայնավորի հավելագրություն» (պր. VII, 31),

բ) մյուս դեպքում որոշ բայերի անցյալ կատարյալի կրավորաձև խոնարհման եզակի 3-րդ դեմքի առ վերջավորությունը, ընկալվելով իբրև երկբարբառ, կա՛մ բառամիջում է գրվել օ տառով, կա՛մ բառավերջում, ինչպես՝ «Այս է տապան Զապատ որդի Յովան չքէ եղբարսն զայն ստացօն թվ :ՌԶ: (1557)» (պր. V, 91), «Սբ Նշանքս աստուածընկալ և Սբ տաճարս շինեցօ յանուն Միքայելի Գաբրիելի ...» (պր. VII, 1425, 34),

գ) երրորդ դեպքում՝ բառամիջում փորագրվել է օ, որում ենթադրվում է, որ լ-ը կարող էր երկհնչյուն կազմել իրեն հաջորդող ձայնավորի հետ, ինչպես՝ «Այս գօաթս խիստ փորիկ մէջն լցած աղեկ գինի կա ...» (պր. VIII, 115), «Սբ նշանս տէրունական պարոն Վասակին քօարան ...» (պր. IX, 1579, 49), «... սպասօրք աստուած բանին ... և գօակացն ինչատրին» (պր. VII, 1408, 25):

Այսուհանդերձ, XII–XVI դդ. Արձանագրություններում վերոնշյալ օրինակներին զուգահեռ բազմաթիվ են առ երկբարբառի դասական գրությունն ձևերը, որոնք հայկական գաղութներում ավելի հաճախադեպ են՝ մասնավորապես XV–XVII դդ.: Ասվածը վկայում է այն մասին, որ նշված ժամանակահատվածում գրաբարի նկատմամբ սկսել է դրսևորվել պահպանողական վերաբերմունք՝ «նայած գրչի դավանաբանական պատկանելության»¹⁸: Օրինակ՝ «Բարեխաւս է սբ նշանքս ...» (պր. VII, ՊՀԲ–1423, 62), «Սբ նշանքս բարեխաւս են (պր. VII, 1623, 64), «Բարեխաւս է սբ նշանս իտճայ թաւխտամիչին հոգոյն» (պր. VIII, 1670, 55):

Ես երկբարբառի հնչյունափոխություն

Գրաբարի ես երկբարբառը XII–XVI դդ. Արձանագրություններում հնչյունափոխվում է ե կամ ա ձայնավորի:

Ես>ե հնչյունափոխություն

Արձանագրություններում նշված հնչյունափոխության դրսևորումները բավական հաճախադեպ են: Դրանց արտահայտությունները նկատվել են՝

ա) գրաբարի անցյալ դերբայի ձևերում՝ «... կատարիչն աւրհնել լիցի» (պր. VI, 1207, 42), «... ես՝ մեղուցել ծառա Քի Նեքնեքս ...» (պր. VI, XIII դ., 74),

¹⁷ Մ ու Ր ա դ յ ա ն. 1982, 171:

¹⁸ Մուրադյանը նշում է, որ «Հայ լուսավորչական եկեղեցու հոգևորականությունը սրբապղծություն է համարել սուրբ մեսրոպյան այբուբենում օ տառի, այն էլ լատինական տառի ընդունումը» (Մ ու Ր ա դ յ ա ն. 1982, 175–176):

որոնցից առաջինը հանդես է եկել որպես կրկնաբաղադրյալ ժամանակաձևի բաղադրիչ, իսկ երկրորդը գործածվել է ածականաբար:

Ս. Ավագյանը բերում է նշյալ հնչյունափոխության բազմաթիվ այլ վկայություններ և աղբյուրներ ևս, որոնցից, ինչպես ինքն է նշում, «ակներև է դառնում, որ ... վիմական արձանագրություններում հին հայերենի հնչյունափոխված ձևերը ավելի հաճախ են հանդիպում, քան կանոնավոր եսլ հանգողները, որ ապացույց է, թե տվյալ շրջանում նրանցում եսլ պատմական հնչյունափոխությունը ավարտվել և տիրապետող օրինաչափություն էր դարձել»¹⁹: Սակայն նկատել ենք, որ հետագա դարերի արձանագրություններում ևս չարունակում են կիրառվել եսլ-ով ձևերը: Բերենք մի քանի վկայություն՝ XV-XVI դարերից՝ «... ով խափանէ զվերագրեալ՝ նգովսն առցեն» (պր. IX, 1215, 102), «... զրկեալ եղիցի եւ իմ մեղացս պարտական է առաջի ԱՅ» (պր. IX, 1249, 162),

բ) -ութիւն ածանցավոր բառերում՝ «... ի թագաւորութենն Գիււրգէ (պր. VI, 1213, 138), «... չբաժանեցայ ի ծառութենէս»²⁰: Հատկանշական է, որ Արձանագրություններում -ութիւն ածանց ունեցող բառերի սեռական-տրական հոլովաձևերն արտահայտվել են միայն ե ձայնավորով առանց ն հնչյունի գրության կամ հակառակ դեպքում՝ առանց պատվո նշանի: Նման բառաձևերը բավական հաճախադեպ են և գրեթե բոլոր դեպքերում վերականգնվել են վերծանողների կողմից: Բերենք մի քանի վկայություն՝ «... վա(սն) յերկաւրակենդանութե(ան)»²¹ Աւագին» (պր. VI, 1213, 138), «... ես Ամիր Քուրդս առի գիր ազատութե(ան) ի թագաւորէ ...» (պր. VI, XII-XIII դդ., 139),

գ) ի վերջնահնչյուն ունեցող բառերում՝ «Հասարակաց տունս խլած էր ու էգեց հողի շարիատ էր դրած» (Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, XIII դ., 101) «... եղբարց հարազատաց, որդեց մեծին Սարգսի» (պր. IX, 1205, 114), «... այս (մեր գիր է Թամրդեղիս) որդեցս» (պր. IX, XIII դ., 306): Նկատենք, որ որդի բառը գրաբարում ենթարկվել է թե՛ ո հոլովման և թե՛ ո-ա²², որով էլ բացատրվում է Արձանագրություններում ոչ միայն որդեց, այլև որդաց ձևի առկայությունը: Որդի բառը Լոռու տարածաշրջանի Արձանագրություններում նշված հնչյունափոխությամբ վկայվել է դեռևս XI դարից և գործածվել մինչև XIX դարը: Բերենք գրաբարի և աշխարհաբարի շրջանների համապատասխան վկայություններ՝ «... սուրբ Սարգիս ի բարեխաւսութի(ւն) Քր(ի)զորոյ, իւր որդեցն արեւշատութե(ա)ն ...» (պր. IX, 1021, 336), «... յազգէ ազգ, որդեցէ որդիք ... եւ ծնողաց իմոց, եւ զաւակաց եւ եղբորորդեց» (պր. IX, ԺԹ²³, 490),

դ) -ուստ ածանցավոր բառերում՝ «... հոգոյն գալլատեն աւրն ...» (պր. IX, 1275, 94):

¹⁹ Ա. Վ. ա. գ. յ. ա. ն. 1973, 211–212:

²⁰ Ղաֆաղարյանը նշյալ ձևը համարում է «բարբառում մաշված բացառական և ոչ թէ փորագրողի սխալ» (Ղ. ա. ֆ. ա. դ. ա. ը. յ. ա. ն. 1948, 101):

²¹ Արձանագրություններում առկա բոլոր վերականգնումները ներկայացնում ենք փակագծերում ():

²² Տե՛ս Ա. Լ. Գ. Ե. Բ. Ե. ա. ն., Ա. Լ. Ե. տ. ի. ք. Ե. ա. ն., Ս. ի. Լ. Բ. մ. է. Լ. Ե. ա. ն. 1836, 529:

²³ Կարապետյանը հավանական է համարում վիմագրի XIII–XIV դարերի թվագրումը (Կ. ա. ր. ա. պ. Ե. տ. յ. ա. ն. 2004, 442):

Ի տարբերություն Հայկական լեռնաշխարհի XII–XVI դդ. Արձանագրությունների, որոնցում եա-ի՝ պարզ ձայնավորի վերածվելու գործընթացը կարելի էր ավարտված համարել՝ գաղութահայ տարածաշրջանների վիմագրություններում գործածական էին բայական կազմությունների եա երկբարբառի անհնչյունափոխ ձևերը ոչ միայն մեր ուսումնասիրած ժամանակահատվածում, այլև ավելի ուշ շրջանի վիմագրերում: Հմմտ. «Տաճարս շինեաց» (պր. VII, 1429, 63) և «... վերստին նորոգեաց մահտեսի Յակոբն» (պր. VII, 1643, 96):

Եա>ա հնչյունափոխություն

Այս հնչյունափոխությունն «արտացոլող օրինակները շատ չեն, որ ապացուցում է, թե իրողությունը ներթափանցելով որևէ խոսվածքից, լայն տարածում չի ստացել և ընդհանրացել, սակայն եղած փաստերը չի կարելի պատահական վրիպում համարել»²⁴: Դրանք նկատվել են՝

ա) Ի վերջնահնչյուն ունեցող որդի բառում «... որդաց կաշառաւք ...» (պր. I, 2–1251, էջ 15), «... մեռա ի պատերազմի որդացովս իմ Արղուծովս և տր Սարգիսովս» (պր. IX, 1506, 48),

բ) Ե խոնարհման յիշել բայի հրամայական ժամանակաձևում «Յիշա ՍԲ Ա(ստուա)ծածինս և անարատ ...» (պր. VII, 1487, 40)²⁵:

Իա երկբարբառի հնչյունափոխություն

Իա հնչյունակապակցությունը գրաբարում որպես երկբարբառ չի հիշատակվում: Հ. Մուրադյանը իրավացիորեն նշում է, որ այն «հետագայում է ձևաբար բերել երկբարբառի արժեք»²⁶:

XII–XVI դդ. հայերեն վիմագրություններում իա հնչյունակապակցության կրած փոփոխությունները փաստում են, որ այն վերածվել է պարզ ձայնավորի²⁷, որը բնորոշ էր գրաբարի բոլոր երկբարբառներին: Ուստի կարծում ենք, որ այն վիմագրություններում ևս երկբարբառային արժեք է ունեցել:

Իա>ե հնչյունափոխություն

Ուկրաինայի և Լոռու տարածաշրջանների Արձանագրություններում Մարիամ անձնանունը վկայվել է Մարեմ ձևով «... և ծնողաց Սատաթի(ն) Մարեմ իմ(ա)թու(նիսն)» (պր. VII, 1408, 25), «ՔՍ ԱԾ ողորմի Սարգսի եւ Մարեմայ» (պր. IX, 1271, 275), «Կամաւն Մարեմա արնեն (Սիրայդեղի հետ նվիրատու Հոռոմայրի վանքի, (պր. IX, 582)» (պր. IX, 1292, 313), որում ենթադրվում է «Իա-ի միջանկյալ եա արտասանություն՝ եա>ե փոփոխությամբ»²⁸: Դրանցից ուղղական հղովաձևի դեպքում առկա է պատմական հնչյունափոխություն, սեռականի դեպքում՝ դիրքային:

Իա>ա հնչյունափոխություն

Մարիամ իգանունը հանդիպում է նաև իա>ա հնչյունափոխությամբ՝ Մարամ ձևով, որը հետևանք է ոչ թե արձանագրողների սխալագրության, այլ

²⁴ Ավագյան. 1973, 206:

²⁵ Ավագյանը բերում է մի շարք այլ օրինակներ ևս (Ավագյան. 1973, 222–223):

²⁶ Մուրադյան. 1982, 107:

²⁷ Իա>ե փոփոխություն (սա միաժամանակ հերթագայություն է) արձանագրվել է Վարձիա բառի սեռական հղովաձևում (Վարձէո) «... և նզովեսցին ի Վարձէո ԱԾածնէն» (պր. VI, 1184, 37):

²⁸ Մուրադյան. 1982, 197:

ժողովրդախոսակցական լեզվի արտահայտություն է՝ «Յիշէ ՍԲ խաչօս Պետրոս իրիծու կողակիցն ինթունպակի, Մարամին, Գինեւարդին» (պր. VII, 31):

Նկատենք, որ իսկ երկբարբառի հիշյալ փոփոխությունները Արձանագրություններում վկայվել է միևնույն անվան տարբեր ձևերում, ընդ որում՝ Մարամ-ը եզակի կիրառություն է, իսկ Մարեմ-ը՝ ոչ այնքան հաճախակի: Վերջինս Լոռու տարածաշրջանի քննվող ժամանակահատվածի Արձանագրություններում վկայվել է մի քանի անգամ, իսկ Ուկրաինայի տարածաշրջանում մեկ անգամ²⁹: Այդ իզանունը գտնում ենք նաև ավելի ուշ շրջանի Արձանագրություններում, ինչը խոսում է նրա հնչյունափոխված ձևի մի քանի հարյուրամյակ շրջանառության մեջ լինելու մասին:

Իւ երկբարբառի հնչյունափոխություն

Արձանագրություններում իւ երկբարբառը կա՛մ պարզեցվել է, կա՛մ վերածվել այլ երկբարբառի:

Իւ>ի հնչյունափոխություն

Իւ-ը բաղաձայնին նախորդող դիրքում հնչյունափոխվում է ի պարզ ձայնավորի և՛ միավանկ և՛ բազմավանկ բառերում՝ «Ես Սուրբ Սինեաց տիկին ...» (պր. III, 1191, 13), «... բարէխաւս ՍԲ նշանքս Գրիգորին և իր զաւակին» (պր. VII, 1527, 30):

Իւ>ու հնչյունափոխություն

Ս. Ավագյանը նշում է, որ իւ>ու հնչյունափոխության առաջին վկայությունը հանդիպում է Լոռու տարածաշրջանի Կուրթան գյուղի խաչքարերից մեկի վրա՝ Կուրիկէի բառաձևում՝ 986 թվագրությամբ³⁰: Իւ>ու հնչյունափոխություն նկատվում է նաև Իջևանի տարածաշրջանի XIII դ. արձանագրություններից մեկում՝ «Յիշեցէք ի ՍԲ յաղալթս ձեր և հոգեւոր եղբայրն ուր» (պր. VI, 1219, 60–61): Կուրիկէի և ուր բառաձևերում նկատելի է, որ հնչյունափոխությունը տեղի է ունեցել ր ձայնորդից առաջ:

Իւ>ոյ հնչյունափոխություն

Ս. Ղազարյանը այս հնչյունափոխության առաջացումը բացատրում է «ժողովրդական-խոսակցական լեզվի արտասանության ազդեցությամբ, որ տեղի է ունենում մի շարք գործածվող բառերում, հատկապես ր ձայնորդից առաջ, սակայն անորոշ է մնում ոյ հնչունակապակցության հնչումը այդ կարգի բառերում»³¹: Արձանագրություններում վկայվել է խաչգիւտ հատուկ և հիւրատուն հասարակ անուններում՝ «...հոյրատանն տվաք ...» (պր. VI, XIII դ., 69), «Եւ հաստատեցին ինձ զխաչգոյտին տաւնն զամէն եկեղեցիքս մինչ ի կատարած աշխարհի ...» (պր. IX, 1217, 29): Կարծում ենք, որ նմանատիպ կառույցներում պատմական հնչյունափոխության ենթարկվելուց հետո տեղի է ունեցել նաև իւ>ոյ դրափոխություն, որը կատարվում է նաև մեր օրերում:

Ոյ երկբարբառի հնչյունափոխություն

Ոյ>ու հնչյունափոխություն: «Միջին հայերենում ո և ու հոլովումների ոլորտները զգալի չափով համընկնում են: Դա բացատրվում է նրանով, որ միջին հայերենի ու հոլովման ենթարկվող բառերի մեծ մասը կապվում է գրաբարյան ո հոլովման հետ»³², որով էլ պայմանավորված է քննվող ժամանակա-

²⁹ ԴՀՎ. 2012, պր. IX, 214, 275, 310, 313, պր. VII, 1996, 25:

³⁰ Ա. վ ա գ յ ա ն. 1973, 193:

³¹ Ղ ա գ ա Ր յ ա ն. 1960, 241:

³² Մուրադյան. 1982, 145:

Հատվածում ոչ ու անցման տիրապետող հնչյունափոխություն դառնալը: Ս. Ավագյանը բերում է մի շարք օրինակներ (գրուա, ուրդու, իրիցանուա, ուզելու, խորենացու³³), որոնք փաստում են վերն ասվածը: Դրանց հավելում ենք ևս մեկը, որը, ի տարբերություն Ս. Ավագյանի բերած օրինակների, վկայում է, որ այդ նույն հնչյունափոխությունը կատարվել է նաև դերանվանական համակարգում: Այսպես՝ Արցախի տարածաշրջանի մեր դիտարկած արձանագրություններից մեկում ոչ ու հնչյունափոխության է ենթարկվել իմ ստացական դերանունը, այն դեպքում, երբ հոգի բառի նույն հոլովաձևում չի հնչյունափոխվել՝ «... հոգոյ իմու եւ զաւակաց իմոց» (պր. V, 1191, 87): Կարծում ենք՝ կատարվել է ոչ հնչյունակապակցության պարզեցում, որը ոչ երկբարբառի հետ անմիջական կապ չունի, ապա՝ առավել չրթնայնացում հետևյալ ընթացքով իմ-իմոյ-իմո-իմու և հմմտ. մերոց-մերուց «... ծնուղաց մերուց ...» (պր. V, 74):

Եռաբառերի հնչյունափոխությունը XII–XVI դարերի Արձանագրություններում

Գրաբարի եռաբառերը ոչ միայն միջին հայերենում, այլև քննվող ժամանակահատվածի Արձանագրություններում լայն տարածում չունեն և հիմնականում հնչյունափոխվել են պարզ ձայնավորի, որոշ դեպքերում՝ երկհնչյունի: Սակայն վիմագրություններում դրանք սակավ են հիշատակվել, ուստի և հնարավորություն չեն բնօրինակում ամբողջական պատկերացում կազմելու գրաբարի եռաբառերի կրած փոփոխությունների հետազոտ ընթացքի վերաբերյալ: Վիմական արձանագրություններից քաղված նյութից, ինչպես Ս. Ավագյանն է նշում, «կարելի է որոշ չափով դատել միայն եայ եռաբարբառի արտասանության մեջ առաջացած տեղաշարժերի մասին, ըստ այդմ, եայ-ը մեծ մասամբ հնչյունափոխվում է ե պարզ ձայնավորի, իսկ նույն դիրքում բաղաձայնից առաջ է-ի»³⁴: Սակայն դիտարկումները ցույց են տալիս, որ Արձանագրություններում եայ եռաբարբառը և՛ բառավերջում է է-ի հնչյունափոխվել, և՛ բառամիջի փակ վանկում: Ուստի, կարծում ենք, որ եայ եռաբարբառի է-ի կամ ե-ի հնչյունափոխվելը կարող է պայմանավորված լինել արձանագրողների է և ե տառերի գրության ոչ հստակ տարբերակմամբ կամ տվյալ ժամանակահատվածում է և ե ձայնավորների նույնացմամբ:

Եայ եռաբարբառի հնչյունափոխություն

Եայ-է/ե հնչյունափոխություն: Ս. Ավագյանը իրավացիորեն գտնում է, որ այս հնչյունափոխությունը Արձանագրություններում հանդիպում է «ի հանգող բառերի»³⁵ և ժամանակ ցույց տվող մի շարք բառերի սեռական-տրական հոլովաձևի կազմության դեպքում՝ «... կանգնեցի զխաչս ի բարեխառնութի(ւն) որդոց իմոց Յունանա եւ Մխիթարա, զի կիսաւրե վաղջանեցան» (պր. IX, 483), «Յայտնութե(ան) :Ը: (8) աւրէքին :Դ: (4) աւրն զամեն եկեղեցիքս պատարագն մեզ առնեն անխափան» (պր. IX, 1329, 312), «... եւ հաստատեցին մեզ ժ (10) յինանցն Յովաննու տաւնին, Բ (2) Շնահաւորին, Բ (2) Բուսուղանա, Բ (2) Թագուհէ, Բ (2) Վարդուտին, Ա (1) Սարգսի, Ա (1) Դաւթի» (պր. IX, 1253, 153):

³³ Ա. վ ա գ յ ա ն. 1973, 180–181:

³⁴ Ա. վ ա գ յ ա ն. 1973, 229–230:

³⁵ Ի հանգող ասում ենք Ավագյանի հետևությունները:

Նկատենք, որ բերված օրինակներում հնչյունափոխության է ենթարկվել եայ ածանցը, մինչդեռ Թագուհի բառում առկա է ի (ի>է) + ա հոլովիչ + յ հոլովակերտ կազմությունը:

Եաւ-էաւ եռաբարբառի հնչյունափոխություն

Ինչպես նշում են Ս. Ավագյանն ու Հ. Մուրադյանը³⁶ եաւ եռաբարբառը բառասկզբի դիրքում սովորաբար չի հանդիպում, սակայն քննվող ժամանակահատվածի վիմագրություններում եաւ-ը հանդիպել է բառասկզբում գրությունն պահպանմամբ և հնչյունափոխված:

ա) Եաւ>եօ հնչյունափոխություն: Եաւ եռաբարբառը Կաֆայի տարածաշրջանի Արձանագրությունների թուրքերեն yol (ճանապարհ) / եօլ³⁷ արմատից բաղադրված անձնանունների բառասկզբի դիրքում մի դեպքում վկայվել է դասական ուղղագրությամբ՝ «Յիշատակ է սբ խաչա Մխիթարին եւ Եաւլիկին» (պր. VII, 1540, 32), «Սբ նշանքս բարեխաւս եւ Աւրտապէկ Նահատակին, եւ որդօցն Սուինչ պէկին, Եաւպէկին...» (պր. VII, 145, 44), մյուս դեպքում եօ տառադարձմամբ՝ «... եղբաւրն Եօլպէին» (պր. VII, 1556, 27): Նշված արմատը գործածվել է նաև բառամիջում՝ «Բարէխաւս է սբ նշանքս Թորոսին եւ կողակցին Իեօլ Մելիքին» (պր. VII, 1423, 62), որի ի ձայնավորը, կարծում ենք, բառասկզբի ե-ի «իե» երկհնչյունային արժեքն է: Այն ավելի հստակ երևում է Եզեկիէլ անձնանվան մեջ, որը դեռևս VI դարում «Հայերենը տառադարձել է Ἰεζεκιήλ ձևից: Այդտեղ, ինչպես կարելի է նկատել, Հայերենի ե-ն դրված է հունարեն ἰε երկհնչյունի դիմաց, որը նշանակում է, թե մեր ե-ն ուներ երկհնչյունային արժեք»³⁸:

Եաւ եռաբարբառի այս փոփոխությունները հետևանք են պատմական հնչյունափոխության և ապացույց այն բանի, որ եաւ-ը ոչ միայն գրաբարյան գործիական հոլովի կազմություններում է պատմականորեն հնչյունափոխվում, այլև նշյալ արմատի բառասկզբի և բառամիջի դիրքերում,

բ) Եաւ-էաւ>ա հնչյունափոխություն: Եաւ-էաւ եռաբարբառը բառամիջում հանդիպում է Գաւրգէ անձնանվան մեջ, որը հիշատակված է Լոռու տարածաշրջանի Սանահինի Արձանագրություններից մեկում, սակայն թյուրիմացաբար վերծանվել է Գաւրգէ: Բնագրի ուղղորդ զննությունը ցույց է տալիս, որ չվերծանված տարբերակի այդ փակագրում (1-ին շարքի երրորդ բառ) փորագրվել է ոչ թե ի այլ և: Ահա արձանագրության չվերծանված տարբերակը.

24. ԳԱՎԻԹ. հյուսիսային մուտքի գլխին, որսից, 6 տող.

ԻՁԱԳԱԻՐՈՒԹԱՆՍՎԱԾԳԱՆԻՐԳԱՅԱԿԱՆՈՒԹԱՅԱԿԱՆԻԻԿԱՆԻԵԼԻԿԱՆԻԿ
ԻՊԵՆՊՈՒՆԻՐԻՍԱՆՆԱԼԶԱԶԱՓՊՍԱԳԻ Ս ՄԻԻՔՄԲԱՆՈՐԻՔԱՅԱՆԱԾ

(պր. IX, 1191, 37)

Բացի այդ՝ նույն տարածաշրջանի որոշ Արձանագրություններում կան վերջինիս Գաւրգի ձևով կիրառություններ նույնպես՝ «Ես Գաւրգի ...» (պր. IX, 1217, 55) և այլն: Մեկ այլ Արձանագրության մեջ անձնանունը փորագրվել է

³⁶ Ա. վ ա գ յ ա ն. 1973, 231, Մ ու ռ ա դ յ ա ն. 1982, 108:

³⁷ Ա ճ ա ո յ ա ն. 1942, 158:

³⁸ Մ ու ռ ա դ յ ա ն. 1982, 104:

Գէաւրգիեա անհնչյունափոխ ձեռով «... ի թագաւորութեան Գէաւրգիեա, և յառաջնորդութեան ՍԲ վարդապետին խաչատրո» (պր. VI, 1189, 34):

զ) Եաւ-էաւ>ե հնչյունափոխութիւն: Եաւ-էաւ եռաբարբառը՝ եա երկբարբառի նման Արձանագրութիւններում հնչյունափոխվում է ա կամ ե ձայնավորի, որոնցից՝ ե-ի հնչյունափոխութեան դեպքում կարելի է ենթադրել, որ եաւ եռաբարբառի եա-ն է փոխվել ե-ի, իսկ ւ-ը ընկել է՝ «Յուսովն ԱՅ միաբանեցաւ Գերգ սբ նշանիս» (պր. IX, 150), «Միաբանքս հաստատեցաք ի տարոջն զսբ Գերգին ...» (պր. IX, 1211, 62):

դ) Եաւ-էաւ>ո հնչյունափոխութիւն: Եաւ-էաւ եռաբարբառը Արձանագրութիւններում պարզեցվել է ո ձայնավորի եաւ-էաւ>եո-էո>ո ընթացքով՝ «... յիշատակի աւրն յիմ սեղանն ի մեր յանուն լինի ՍԲ Գորգն աւրն յիմ ...» (պր. IX, 1229, 61), «ԱԾ աւգնէ պարոն Գորգէ...» (պր. IX, XIII դ., 333):

Եզրակացութիւն

Դիտարկելով XII–XVI դդ. Արձանագրութիւնների երկբարբառների և եռաբարբառների կրած փոփոխութիւնները՝ նկատելի են հնչյունափոխութեան մի շարք դեպքեր, որոնց մի մասը լայն տարածում է գտել և բնորոշ է գրեթե բոլոր բարբառներին ու խոսվածքներին, իսկ մյուս մասը սահմանափակվում է ոչ միայն ժամանակագրորեն, այլև հնչյունափոխութեան դրսևորումներով ու գործածությամբ: Այդ փոփոխութիւնները լեզվական որոշ իրողութիւնների առաջին անգամ գործածական լինելու կամ հնի՝ նորովի դիտարկումներ կատարելու առումներով, նորութիւն են միջին հայերենի համար:

Հատկանշական է, որ XII–XVI դդ. որոշ Արձանագրութիւններում օ տառով տառադարձվել է ոչ միայն աւ երկբարբառը, այլև բառամիջի և բառավերջի աւ հնչյունակապակցութիւնն է գիտակցվել երկբարբառ և թյուրիմացաբար ենթարկվել երկբարբառին բնորոշ փոփոխութեան:

Իսկ հնչյունակապակցութեան փոփոխութիւնները փաստում են, որ այն պետք է ընդգրկել երկբարբառների շարքում, քանի որ արձանագրութիւններում վերածվել է պարզ ձայնավորի, որը բնորոշ էր գրաբարի բոլոր երկբարբառներին:

Քննվող ժամանակահատվածի Արձանագրութիւնների ուսումնասիրութիւնից պարզվում է, որ գրաբարի եռաբարբառների գործածութեան հաճախականութիւնը նվազում է, սակայն կան վկայութիւններ, որոնք ոչ միայն վիմագրութիւնների, այլև միջինհայերենյան գրականութեան մեջ եզակի արտահայտութիւններ են: Հատկապես նշանակալից է եաւ եռաբարբառի պատմական հնչյունափոխութիւնը (եաւ>եօ)՝ բառակցքում և երկբարբառի վերածումը բառամիջում, որոնցով փաստվում է, որ եաւ-ը ոչ միայն բառավերջում է գիտակցվել որպես եռաբարբառ, այլև նշյալ դիրքերում: Արձանագրութիւններում այն վերածվել է նաև պարզ ձայնավորների:

Գայանե Զովուրյան – «Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարան» Հիմնադրամի հայոց լեզվի և գրականութեան ամբիոնի ասպիրանտ, ընդհանուր բաժնի մասնագետ: Գիտական հետաքրքրութիւնները՝ վիմագրութիւն, հայոց լեզվի պատմութիւն, գրաբար, միջին հայերեն: Հեղինակ է 6 հոդվածի: gayanechopuryan17@mail.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աճառյան Հ. 1942, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 659 էջ:

Աճառյան Հ. 1944, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 2, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 682 էջ:

Աճառյան Հ. 1946, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 3, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 741 էջ:

Անթոսյան Ս., Մուրադյան Հ. 1972, Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 496 էջ:

Ավագյան Ս. 1973, Վիմական արձանագրությունների հնչյունաբանություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 400 էջ:

Ազերեան Հ., Աետիքեան Գ., Սիրմելեան Խ. 1836, Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հ. 2, Վենետիկ, 1038 էջ:

Գրիգորյան Գ. 2000, Հայկական վիմագրություն, Երևան, «Ջանգակ-97» հրատ., 208 էջ:

Դիվան հայ վիմագրության. 1965, պր. I, Անի քաղաք (կազմ.՝ Հ. Ա. Օրբելի, խմբ.՝ Բ. Առաքելյան), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 140 էջ:

Դիվան հայ վիմագրության. 1960, պր. II, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ (զվխ. խմբ.՝ Հ. Օրբելի, խմբ.՝ Բ. Առաքելյան), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 242 էջ:

Դիվան հայ վիմագրության. 1967, պր. III, Վայոց Ձոր, Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ (կազմ.՝ Բարխուդարյան Ս.), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 430 էջ:

Դիվան հայ վիմագրության. 1973, պր. IV, Գեղարքունիք (կազմ.՝ Բարխուդարյան Ս.), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 528 էջ:

Դիվան հայ վիմագրության. 1982, պր. V, Արցախ (կազմ.՝ Բարխուդարյան Ս.), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 348 էջ:

Դիվան հայ վիմագրության. 1977, պր. VI, Իջևանի շրջան (կազմ.՝ Ավագյան Ս., Զանփոլադյան Հ.), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 322 էջ:

Դիվան հայ վիմագրության. 1996, պր. VII, Ուկրաինա, Մոլդովա (կազմ.՝ Գրիգորյան Գ.), Երևան, «Գիտություն» հրատ., 410 էջ:

Դիվան հայ վիմագրության. 1999, պր. VIII, Ռուսաստանի Ղաշնություն (կազմ.՝ Գրիգորյան Գ.), Երևան, «Գիտություն» հրատ., 316 էջ:

Դիվան հայ վիմագրության. 2012, պր. IX, Լոռու մարզ (կազմ.՝ Բարխուդարյան Ս., Ղաֆադարյան Կ., Սաղումյան Ս.), Երևան, «Գիտություն» հրատ., 612 էջ:

Դիվան հայ վիմագրության. 2017, պր. X, Շիրակի մարզ (պրակը հրատարակության պատրաստեցին՝ Սարգսյան Գ., Հարությունյան Ա., Ասատրյան Կ.), Երևան, «Գիտություն» հրատ., 212 էջ:

Խաչատրյան Գ. 2020, Անձնանունները Կամենիցի հայկական դատարանի արձանագրություններում (XVI).– ՊԲՀ, № 1, էջ 149–163:

Հովսեփյան Լ. 1997, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն, Երևան, 103 էջ:

Ղազարյան Ս. 1960, Միջին հայերեն, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 301 էջ:

Ղաֆադարյան Կ. 1948, Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 121 էջ:

Ղաֆադարյան Կ. 1957, Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., էջ 209:

Մարտիրոսյան Հ. 2021, Բառաքնական դիտարկումներ վիմագրական և բարբառային տվյալների լույսի տակ.– Армянский гуманитарный вестник 7, Երևան, «Ասողիկ» հրատ., էջ 80–94:

Մուրադյան Հ., Անթոսյան Ս. 1972, Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 496 էջ:

Մուրադյան Հ. 1982, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 1, Հնչյունաբանություն, Երևան, ԳԱԱ հրատ., 347 էջ:

Պետրոսյան Լ. 2001, Մի հին պաշտամունքի հետքերը միջնադարյան Անիում. – «Գիտական աշխատություններ», հ. 4, Գյումրի, «Գիտություն» հրատ., էջ 97–101:

Չոփուրյան Գ. 2020, Անցյալ կատարյալի արտահայտությունը միջինհայերենյան արձանագրություններում.– Վանաձորի պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր, պր. Ա, Վանաձոր, ՎՊՀ հրատ., էջ 45–56:

Ջահուկյան Գ. 1956, Հայոց լեզվի պատմության պերիոդիզացիայի հարցերը.– «Գիտական աշխատություններ Երևանի պետական համալսարանի», Երևան, ԵՊՀ հրատ., 53 էջ:

ОТОБРАЖЕНИЕ ФОНЕТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ ДИФТОНГОВ И ТРИФТОНГОВ В АРМЯНСКИХ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ НАДПИСЯХ (XII–XVI вв.)

ГАЯНЕ ЧОПУРЯН

Резюме

Ключевые слова: эпиграфика, древнеармянский язык, среднеармянский язык, диалект, упрощение дифтонга, дифтонгизация трифтонга, упрощение, фонетическая связь.

Исследование трансформаций, которым подверглись дифтонги и трифтонги в эпиграфических надписях XII–XVI вв., позволяет сделать вывод, что некоторые случаи фонетических изменений широко распространены и характерны почти для всех диалектов и говоров, а другая часть ограничена не только хронологически, но и с точки зрения проявления и функционирования фонетических изменений. Эти изменения, с точки зрения первичного использования некоторых языковых реалий или новых интерпретаций существующих явлений, являются новациями для среднеармянского языка.

Примечательно, что в некоторых эпиграфических надписях XII–XVI вв. буквой *o* транслитерировался не только дифтонг *[au]*, но и звуковое сочетание *[au(w)]* в середине или на конце слова, которое воспринималось как дифтонг и ошибочно подвергалось изменению, характерному для дифтонгов.

Изменения звукового сочетания *[ia]* свидетельствуют о том, что его следует отнести к ряду дифтонгов, поскольку в надписях оно превращалось в простые монофтонги, что было характерно для всех дифтонгов древнеармянского языка.

При изучении надписей рассматриваемого периода выясняется, что частота употребления трифтонгов древнеармянского языка снижается, но есть тексты, являющиеся уникальными не только в эпиграфике, но и для среднеармянской литературы в целом. Особенно показательно в этом плане историческое фонетическое изменение трифтонга *[eau]* (*[eau>eo]*): в начале и в середине слова он превращался в дифтонг, что свидетельствует о том, что *[eau]* воспринимался как трифтонг не только на конце слова, но и во всех остальных позициях. В надписях он также трансформировался в простые монофтонги.

Գայանե Չոփուրյան – аспирант кафедры армянского языка и литературы, специалист общего отдела фонда «Ванадзорский государственный университет имени О. Туманяна». Научные интересы: эпиграфика, история армянского языка, древнеармянский и среднеармянский язык. Автор 6 статей.gayanechopuryan17@mail.ru

PHONETIC CHANGES OF DIPHTHONGS AND TRIPHTHONGS IN THE ARMENIAN EPIGRAPHIC INSCRIPTIONS (12–16TH CENTURIES)

GAYANE CHOPURYAN

Summary

Keywords: epigraphy, Old Armenian, Middle Armenian, dialect, simplification of a diphthong, triphthongs diphthongization, simplification, phonetic combination.

The study of the transformations that diphthongs and triphthongs underwent in epigraphic inscriptions of the 12–16th centuries allows us to conclude that some cases of phonetic changes are widespread and characteristic of almost all the dialects and accents whereas the other part is limited not only chronologically, but also in terms of manifestation and functioning of phonetic changes. These changes from the point of view of the primary usage of some linguistic realities or new interpretation of existing phenomena are novation for the Middle Armenian language.

It is remarkable that in some epigraphic inscriptions of the 12–16th centuries not only the diphthong *[au]* was transliterated with the letter «o», but also the sound combination *[au(w)]* in the middle or at the end of a word

which was perceived as a diphthong and was wrongly subjected to changes characteristic of diphthongs.

The changes in the sound combination [ia] prove that it should be classified as a diphthong, since in the inscriptions it turned into simple monophthongs which was characteristic of all the diphthongs of the Old Armenian.

When studying the inscriptions of the period under review, it turns out that the frequency of the usage of triphthongs of the Old Armenian is decreasing, but there are texts that are unique not only in epigraphy but also in the Middle Armenian literature in general. The historical phonetic change of the triphthong [eau] ([eau>eo]) is especially notable; at the beginning and in the middle of the word it turned into a diphthong which proves that [eau] was accepted as a triphthong not only at the end of the word but also in all other positions. It was also transformed into simple monophthongs in the inscriptions.

Gayane Chopuryan – PhD Student at the Department of Armenian Language and Literature, Specialist at the General Department of «Vanadzor State University after H. Tumanyan» Foundation. Interests: lithography, history of Armenian language, Grabar (Old Armenian), Middle Armenian. Author of 6 articles. gayanechopuryan17@mail.ru